

10. Мирзо Мухаммад Ҳайдар Аёзий / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, тадбил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи О.Жалилов. – Т.: “Ўзбекистон”, 2011. – 704 б.
11. Муҳаммад Муфти Оҳангароний. Мавлоно Лутфуллоҳ маноқиби //Форс тилидан Абдуллоҳўжа Маъруфхўжа ўғли ва Шухрат Сирожиддинов таржима қилган. - Т.:Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2002. – 142 б.
12. Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод. Форс тилидан таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари И smoил Бекжонов, Дилором Сангирова. Т.: Янги аср авлоди, 2009. – 324 б.
13. Пидаев Ш.Р.Марғилон жаҳон цивилизацияси тизимида // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишлиланган халқаро илмий конференция материаллари. Тошкент, 2007. – 212 б.
14. Саййид Содик Сажжодий. Марғилон тарихидан лавҳалар // “Бурҳониддан ал- Марғинонийнинг жаҳон фани ва маданиятида тутган ўрни” мавзуидаги халқаро конференция материаллари. – Т.: “Фан”, 2000. – 45 б.
15. Собрание Восточных рукописей (СВР). Том. I. Ташкент, 1952. – 442 б.
16. Собрание Восточных рукописей (СВР). Том. XIV. Ташкент.: Издательство народного наследия имени Абдуллы Кадыри, 2000. – 304 б.
17. Хожа Абул Бақо ибн Хожа Баҳовуддин. “Жомеъ ул-мақомот”. Қўлёзма. Ўз ФА ШИ. – № 72. 148 варақ.
18. Қаюмов А. Асарлар. 5-жилд. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодиёти. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2009. – 304 б.

ЛЕВАНТ САВДО ЙЎЛИ БЎЙЛАБ ЎРТА ОСИЁЛИК САВДОГАРЛАРНИНГ ЕВРОПАДАГИ ФАОЛИЯТЛАРИ ХУСУСИДА

Эрқўзиев А.А.

*НамДУ доценти, т.ф.н.
anvar_ercouziyev@mail.ru*

Annotation: Ushbu maqolada Markaziy Osiyoniy Yevropa davlatlari bilan bog'lovchi savdo yo'llarining yo'nalishlari, xususan, Markaziy Osiyo savdogarlarining Levant savdo yo'li orqali jahon savdosiga qo'shilishi va munosabatlarning muhim jihatlari tadqiq qilinadi.

Kalit so‘z va iboralar: Savdo, Markaziy Osiyo, Yevropa, Levant, Halab, gilam, atlas, o‘qotar qurollar, Iskandariya

Аннотация: В данной статье исследуются направления торговых путей, связывающих Среднюю Азию с европейскими странами, в частности интеграция среднеазиатских купцов в мировую торговлю через Левантский торговый путь, и важные аспекты взаимоотношений.

Ключевые слова и фразы: Торговля, Средняя Азия, Европа, Левант, Алеппо, ковер, ковер, атлас, огнестрельное оружие, Александрия.

Annotation: This article explores the directions of trade routes connecting Central Asia with European countries, in particular the integration of Central Asian merchants into world trade through the Levantine trade route, and important aspects of the relationship.

Key words and phrases: Trade, Central Asia, Europe, Levant, Aleppo, carpet, carpet, satin, firearms, Alexandria.

Шарқ ва Ғарбни ўзаро туташтирувчи Буюк Ипак йўли фаолият кўрсатган даврда, ушбу йўлда жойлашган мамлакатлар аҳолиси ўзаро сиёсий-иктисодий ва маданий алоқада бўлиб келган. Айнан шу йўл орқали ҳудудда яшаган турли ҳалқлар нафақат ўзаро иқтисодий, маданий алоқада, балки узоқ ва яқин хориж мамлакатлари ҳамда ҳалқлари билан бевосита боғланганлар. Бу йўл Марказий Осиё ҳалқарининг иқтисодий, маданий соҳада қўлга киритган ютуқлари Шарқ ва Ғарбнинг турли мамлакатларига тарқалишига хизмат қилган. Ўз навбатида бу борадаги хорижий тажриба Марказий Осиёга кириб келган.

Ўрта Осиё ҳудудини Европа мамлакатлари билан билвосита ва бевосита боғлаган савдо йўллари XI-XVI асрларда уч хил йўналиш бўйлаб фаолият кўрсатган. Дастребки йўналиш европаликларнинг Осиё ҳудудлари бўйлаб миссияларида муҳим ўрин тутган жануби-шарқий Европадан Хитойга олиб борувчи савдо йўли. Иккинчи йўналиш савдо алоқаларининг кейинги тараққиётида муҳим ўрин тутган Россия давлатининг воситачилигига асосланган шимоли-шарқий савдо йўли. Учинчи йўналиш қуруқлик ва денгиз савдо йўлларини ўзида бирлаштирган Левант савдо йўли.

Левант-французча – levant “қуёш кўтариладиган томон” ёки итальянча levante – Шарқ маъносини билдиради. Ўрта асрларда Ўрта ер дengизининг шарқий соҳилида жойлашган мамлакатлар, Болқон ярим оролининг жанубий

қими билан биргалиқда Левант мамлакатлари деб аталған. Ушбу савдо йўли ўзида Буюк ипак йўлининг Ўрта Ер денгизи соҳилбўйи шаҳарлари, “зираорлар йўли” деб аталған ислом йўналишини ҳамда Шарқ халқларидан юононларга олиб борадиган йўналишини бирлаштирган эди [15: 1]. Савдо йўли Италия шаҳарларини Барселона, Кадис, Танжер, Александрия, Константинополь, Антиохия ва Смирна ва бошқа шаҳарлар билан боғлаган. Шаҳарлараро савдода зираорлар, ипак матолар, гиламлар, чинни ва марварид асосий маҳсулотлар ҳисобланниб, ўртacha фойда 25-40 фоизни ташкил этган.

Ғарб ва Шарқ мамлакатлари иқтисодий алоқаларида катта аҳамиятга эга бўлган ушбу йўл ўрта асрларда жанубий Европа мамлакатларини Шарқ мамлакатлари билан боғлаган асосий йўл ҳисобланган. Савдо йўли фаолият кўрсатган даврда Ўрта ер денгизи мамлакатларини Нисибин, Ҳамадон, Рай, Нишопур, Марв, Бухоро, Самарқанд, Чоч, Тароз, Боласоғун ва Шарқий Туркистон ерлари орқали Чин давлати пойтахти Чанъан билан боғлаган [4: 49]. XIII-XIV асрларда ушбу йўл Кичик Осиё - Жанубий Каспий (Шероз-Табриз)-Қорақум-Хоразм-Моваруннахр ҳудудларини ўзаро боғлаган [5: 39]. Бу йўл орқали 1249 йилда Француз қироли Людовик IX (1214-1270) нинг элчиси Андре де Лонжюмо Мўғулистанга борган эди [12: 24].

Европанинг Левант савдо йўли якунланувчи Ўрта Ер денгизининг шарқий қирғоқларида жойлашган Яқин Шарқ давлатлари билан олиб борилган савдо алоқалари ўрта осиёлик савдогарлар учун муҳим даромад манбаи бўлиб келган. Чунки, ўрта осиёлик савдогарлар бу ерда жойлашган шаҳарларда бевосита европаликлар билан савдо-сотик қилишлари, шунингдек, Ўр Ер денгизи бўйлаб савдо кемасида Италия, Франция шаҳарларига ҳам боришлари мумкин эди. Бундай савдо муносабатларини ривожида Ўрта Осиёни Яқин Шарқ билан боғлаб турган савдо йўлларининг аҳамияти катта бўлган. Бу йўлларнинг йўналишларини А. Женкинсон 7 та,

Федот Котов 10 дан ортиқ, Мохан Лаъл ва А.Борнс 40 га яқин, Мир Иззат Улла эса 22 тани ташкил этади деб, қайд этадилар [2: 28].

Буюк географик кашфиётлар даврига қадар Ўрта Осиё халқларининг Фарбий Европа давлатлари билан савдо-иктисодий алоқалари ҳақида манбаларда оз бўлса-да, айрим маълумотлар сақланиб қолган [1: 123]. Улардан бирида қайд этилишича, Ўрта Осиёда ижтимоий-иктисодий ҳаёт гуллаб яшнаган XI асрда Самарқандда катта савдо дўкони бўлган тошкентлик Абул Фатҳ Наср ибн Ҳасан Шоший ўз молларини карвонлар ёрдамида Испаниянинг Андалузия вилоятига олиб бориб сотган [3: 103]. Бу даврда Ўрта Осиёнинг чет мамлакатлар билан сиёсий, иктисодий ва маданий алоқалари ривожланган бўлиб, ўзаро муносабатларда ташки савдо муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Ўрта Осиёнинг Европа мамлакатлари билан мунтазам савдо алоқаларини Европа қитъасидан топилган Ўрта Осиё тангалари ҳам тасдиқлайди. XIII аср араб географи Закариё Қазвинийнинг “Шаҳар ёдгорликлари ва Аллоҳнинг бандалари ҳақида хабарлар” номли асарида ёзилишича, Германиянинг Майнц шаҳридан 923–924 йилларда Самарқандда зарб қилинган дирхамлар топилган [16: 479]. Шунингдек, Хиванинг Иchanқалъа музей архивида ҳам XVI асрга тегишли Европа танга пули сақланади [15: 1].

Европа ва Осиёнинг транзит савдосида Сурияга қарашли Алеппо шаҳрининг аҳамияти бениҳоя катта бўлган. Шаҳарнинг икки минтақани ўзаро савдо алоқаларидаги марказий ўринга қўтарилиши бевосита Астрахань шаҳрининг Буюк ипак йўлидаги аҳамиятини йўқотиши билан боғлиқ эди. Ўрта денгиз бўйида Левант савдоси ривожлангани сайин Кавказорти, Ўрта Осиё ҳудудларидан савдогарларнинг Сурия шаҳарларига келишлари кўпайган. Улар Сурияга боришда Шемаха–Табриз–Алеппо йўналиши бўйлаб ҳаракатланадиган карvon йўлидан фойдаланганлар [14: 133]. Алеппо шаҳри Александретта портининг божхона хизмати томонидан юритилган бож

журналида европалик савдогарларнинг номи билан бир қаторда, бухоролик, боғдодлик савдогарлар номлари ҳам учрайди. Бухоролик савдогарлар ушбу шаҳарга жуда кам ҳолларда келсаларда, аммо улар олиб борадиган савдо молларига талаб катта бўлган [6: 328]. Европалик бўлмаган савдогарлар жуда кам ҳолларда Александреттадан Ўрта денгиз бўйлаб савдо қилишга чиққанлар. Божхона журнали қайдларига кўра, Боғдод, Бухоро ва Жульфа савдогарлари оддий мовут ва баъзи Шарқ мамлакатларида кийиладиган попукли бош кийими (феска, ҳожидўппи) билан савдо қилиш учун Марсель шаҳрига, қизил мовут ва ойналар савдоси учун эса Венецияга қатнаб турганлар [7: 329].

Албатта, савдо йўлларининг бу тармоқларидан европалик савдогарлар Ўрта Осиё минтақаси билан бевосита ва билвосита савдо алоқалари ўрнатиб, қизғин иқтисодий алоқалар олиб борган. Бу алоқалар туфайли Ўрта Осиё, жумладан, Фарғона водийси ҳунармандчилиги маҳсулотлари Европа бозорларига чиқарила бошланган.

Машҳур атлас ёки хон атлас матосининг Марғилон ипак ҳунармандчилигининг ноёб дурданаси сифатида шуни қайд этиш мумкинки, Ўрта Осиё ҳунармандлари томонидан ишлаб чиқарилган матолардан бири атлас бўлиб, у Европа манбаларида ilk бор XV асрда Филипп де Комминнинг (1445–1509) “Людовик XI йилномаси”да қайд этилган [8: 54]. Унда ёзилишича, Людовик XI (1461–1483) Венециядан келаётган иттифоқдош дўсти Карл VIII ни кутиб олиш мақсадида юборган икки кеманинг бирини алвон рангдаги атлас билан безатишни буюрган. Демак, атлас матоси Европада тантанавор ҳолатларда ҳукumat даражасида фойдаланиладиган мато сифатида қадрланган. Шунингдек, атлас матосини тайёрлаш услублари Европада ипакдан мато тайёрлашнинг ривожланиши натижасида тўла ўзлаштирилган. XVI – XVII асрларга келиб Европанинг бир қатор шаҳарларида тайёрланиш услуби ва маҳаллий хусусиятларига қараб турли номдаги атласлар пайдо бўлган. XVII асрда юритилган савдо

қитобларида венеция, немис, қизилбош, турк ва хитой атласи номлари учрайди [9: 55]. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, Осиё ипагининг Шарқ, хусусан, Ўрта Осиё савдогарлари орқали Россия ва Европага олиб борилиши билан бирга, ипак матоларни тайёрлаш тажрибаси ва усуллари ҳам Европа мамлакатларига етказилган. Бу эса ўз навбатида шарқ матоларининг Европада янги услугуб, кўриниш ва сифатда тайёрлаш имконини берган.

Европа рассомлари яратган айрим асарларда XV – XVI асрларда тўқилган туркман гиламлари тасвирини учратиш мумкин. 1532 йилда яратилган немис рассоми Гольбейн мўйқаламига мансуб “Савдогар Георг Гисце портрети” асари фонида геометрик расмли, қизил тукли туркман гилами тасвиrlанган [19: 45].

Ўрта Осиёнинг жаҳон савдосида иштироки натижасида ҳудудга кундалик турмуш учун зарур моллар билан бирга, замонавий Европа ҳарбий қурол-аслаҳалари, уларни ясаш усулларининг ҳам кириб келган. Жумладан, XVI аср ўрталарига келиб, Ўрта Осиё ҳудудида ўқ отар қуроллар пайдо бўлган. Ушбу қуролларнинг трубасимон ўт очиш қисми мисдан ишланган бўлиб, бу қуроллардан илк бор бухоролик маҳаллий хукмдор Саид Бурҳониддин қўшинлари фойдаланган. Айни шу пайтда Ўрта Осиёда темир стволли ўточар қуролларга эга аскарлар ҳам мавжуд бўлиб, улар румлик (турк) аскарлари эди [13: 121]. Уларнинг Ўрта Осиё қўшинида хизмат қилиши туфайли Европага асосий кўприк вазифасини ўтовчи Усмоний турклар давлати билан ҳарбий, савдо-иқтисодий алоқалар мустаҳкамланган. Кейинчалик Шайбонийлар давлати ҳарбий қудратининг ошиб бориши билан турли мамлакатлардан ҳарбий қурол-яроғлар олиб келинган. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг маълумот беришича, XVI асрда дарбанд совутлари ва фаранг (европа) қурол-аслаҳалари Абдуллахон II хукмронлиги даврида Бухорога олиб келинган. Шу даврда Бухоро хонлиги ҳарбий қўшинининг биринчи сафларида турадиган жанговар отлар танаси мустаҳкам совут воситаси билан ҳимояланган. Бундай воситалар европаликлардан ўрганилган бўлиб,

“фаранги” деб аталган. Манбаларда металл совут ёрдамида Европа андозасидаги восита билан ҳимояланган от минган жангчилар XVI аср иккинчи ярмидаги жангларда кўплаб учраши ҳақида маълумотлар берилган [10: 118].

Ўрта Осиё хонликларининг Усмоний турклар билан ҳарбий соҳадаги алоқалари кейинги асрларда ҳам давом этган. “Тарихи Азизий” асарида ёзилишича, XIX аср ўрталарида Кўкон хонлигига кучсизланган давлат тепасига чиқсан Худоёрхон (1845–1875), “...саллотлари (аскарлари) сонини жуда кўпайтиради ва яхши тўпларни мавжуд қилиб, яхши милтиқларни Исламбул (Истамбул)дан олдириб келади” [11: 15]. Архив ҳужжатларида Худоёрхон ҳукмронлиги йилларида Кўкон хонлигига хорижлик мутахассислар томонидан қурол-яроғ тайёрланганлиги ҳақида қисқача маълумотлар сақланиб қолган. Шулардан бирида 1860 йилда Исмоил исмли савдогар Тошкентда бўлган вақтида Кўконда француз ва инглизлардан иборат бир неча киши қурол-яроғ, айнан тўп қуиши билан шуғулланаётганлиги ҳақида маълумот берган ва Европа услубида тайёрланган 12 та мис тўпларни кўрганлигини ёзган [20: 105].

Ўрта Осиё савдогарларининг Ўрта денгизнинг шарқий соҳилларида жойлашган шаҳарларидаги қизғин савдоси туфайли, ўша шаҳарларда маҳаллий ҳукмдорлар эътиборига сазовор бўлганлар. Миср ҳукмдори Муҳаммад Али Пошо (1805–1849) саройида ўрта осиёлик, жумладан, кўқонликлар ҳам юқори мансабларда фаолият юритганлар. Ўз даврида Кўкон хонлиги сиёsat майдонида машхур Кашибоф афанди ҳам Муҳаммад Али Пошо саройида хизмат қилган. Миср ҳукуматида ўрта осиёликларнинг фаолият юритиши икки минтаقا манфаатлари йўлида савдо алоқаларига хизмат қилган. Миср пойтахти Қоҳира бозори ва Искандария шаҳри портида кўплаб, ўрта осиёлик, жумладан бухоролик ва қўқонлик савдогарларни учратиш мумкин эди. Искандария порти Жанубий Европага жўнатилаётган Осиё молларининг асосий бандаргоҳи ҳисобланиб, бу ердан Ўрта Осиёга

олиб борилган ойналар, гилам, эчки терилари Европага чиқарилган. “Мунтахаб ут-таворих” асари муаллифи Мұхаммад Ҳакимхон тўра Мисрга қилган сафари чоғида Қоҳира бозорида тижорат иши билан юрган икки қўқонлик савдогарни учратган [17: 32].

Ушбу савдо йўли Буюк ипак йўли ўзининг трансконтинентал аҳамиятини йўқотганидан сўнг, ушбу халқаро йўлнинг маҳаллий аҳамиятини бой бермаган савдо йўллари бўйлаб ўрта осиёлик савдогарлар Ўрта Ер денгизи соҳили мамлакатларига ва ундан Европа давлатлари билан денгиз савдо йўллари орқали иқтисодий муносабатларни амалга оширганлар. Уммонлараро жаҳон савдоси ривожланган даврда ҳам Ўрта Осиё савдогарларининг дунёга чиқиш йўлаги сифатида аҳамиятини сақлаб қолган бўлса, бу йўлнинг XIX-XX аср бошларига келиб Ўрта Осиёning халқаро савдодаги иштирокида аҳамияти ортди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Азатьян А. А. О географической изученности Средней Азии до второй половины XIX столетия // Известия Узбекистанского филиала географического общества СССР. – Т., 1962. Т.4. – С. 123.
2. Байкова Н.Б. Россия билан Шарқ ўртасидаги иқтисодий алоқалар тарихидан. – Т., Фан,. 1964. – Б.28.
3. Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов. 1097–1231. – М.: Наука, 1986. – С.103.
4. Даркевич В.П. Аргонавты средневековья. М.; «Наука», 1976, С. 49.
5. Қдырниязов М.Ш. О роли Хорезма в Евразийской торговле XIII-XV веков./ Общественные науки в Узбекистане. №1, 2000, С.39.
6. Кельди-Надъ Даъ. Данные к истории Левантийской торговли в начале XVII столетия / Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Вып.2. – М.: Наука, 1969. – С.328.

7. Кельди-Надъ Дъ. Данные к истории Левантийской торговли в начале XVII столетия / Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Вып.2. – М.: Наука, 1969. – С.329.
8. Клейн В. Иноземные ткани, бытовавшие в России до XVIII века и их терминология. ... – С.54.
9. Клейн В. Иноземные ткани, бытовавшие в России до XVIII века и их терминология. ... – С.55.
10. Мукминова Р. Г. Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре в XVI веке. ... – С. 118
11. Мұхаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. – Т., 1999. – Б.15.
12. После Марко Поло: Путешествия западных чужеземцев в страны трех Индий. Пер.с латинского и старолатинского языков, введение и примечание Я.М.Света. М.: 1968, С. 24.
13. Сейди Али Раис. Мират ул мамолик. Таржима ва изоҳлар муаллиф Ш.Зуннуновники. – Т.: Фан, 1963. – С. 121.
14. Тикадзе М. И. Левантийская торговля и города Сирии в XVI–XVIII в // История и экономика арабских стран: Сб.статей. – М.: Наука, 1977. – С.133.
15. Хива Ичан қалъа музейи. Инв.– № 27.
16. Хрестоматия по истории средних веков. Т.1. – М. 1961.– С.479.
17. Хуршут Энвер. Ҳакимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари. – Т.: Фан, 1987. – Б. 32.
18. Экономические развитие средневековой Европы (V-XVвв.) // ppt-online.org
19. Ўрта Осиё ва Қозогистон Республикалари бўйлаб саёҳат. – Т.: Ўқитувчи, 1991. – Б. 45.
20. ЎзР МДА, И.715- фонд, 1- рўйхат, 23- иш, 105- варақ.